

VÉLEMÉNYEK ÉS ADATOK: HITBIZOMÁNYOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON

1935. október 17-én terjesztette be Lázár Andor igazságügyi miniszter a képviselőház elé a hitbizományok átalakításáról szóló törvényjavaslatát.¹ Bár a politikai élet részvevői között számottevő véleménykülönbségek voltak, akörül lényegében véve teljes konszenzus alakult ki, hogy a rendszer régóta megérett az átalakításra. Tulajdonképpen már a dualista korszakban is ott volt a téma a közbeszédben, ami a két világháború közötti sem lanyhult. A korszak egyik neves agrárszakembere, Matolcsy Mátyás joggal állapíthatta meg 1934-ben megjelent munkájában, hogy „a nagybirtokok közül a korlátolt forgalmú birtokok azok, melyekről a legtöbb szó esik, ha birtokpolitikai kérdések felvetődnek”.² A megszólalók túlnyomó része kritikusan viszonyult a hitbizományok létéhez, sőt egy részük teljesen feleslegesnek tartotta azt.³ A szociáldemokrata párt már 1930. évi agrárprogramjában a megszüntetés mellett szállt síkra, amit a törvényjavaslat parlamenti tárgyalása során is megerősített. Hasonló véleményt fogalmaztak a meg a politikai élet más oldalán elhelyezkedők is, köztük a liberális-demokrata ellenzék vezéralakja, Rassay Károly, az 1935-ben még pártonkívüliként politizáló Matolcsy Mátyás, vagy a Független Kisgazdapárt vezetői.⁴ Ezek az ellenzéki vélemények a kortárs közbeszédben széleskörű támogatásban részesültek. A hitbizomány-ellenes állásfoglalások érvei között fontos helyet foglalt el a szociális szempont. Beksics Gusztáv már a századelőn annak a véleményének adott hangot, hogy összefüggés van a kötött birtok léte és az adott terület népesedési viszonyai között. „A kötött birtok százalékanak növelése már-már egyértelművé kezd lenni a születési százalékok apadásával. Máris jelentkezik az a tünet, hogy

¹ Képviselőházi Irományok, 1935–39. III. k. 83–108.

² *Matolcsy Mátyás: Agrárpolitikai feladatok Magyarországon.* Bp. 1934. 47.

³ Kaposi Zoltán úgy fogalmazott, hogy „a korabeli szaksajtó és a birtokpolitikai szakirodalom jelentős része is egyértelműen a hitbizományok piacosítását tartotta üdvöztetőnek.” *Kaposi Zoltán: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány gazdasági változásai a 20. század első felében. Közép-Európai Közlemények* 12/45. (2012) 3–4. sz. 200. Ezt a közvélekedést megerősíti: *Lukács Nikolett: Hitbizományok a 20. századi Magyarországon.* A Tiszántúli Történetész Társaság Közleményei 6. Debrecen, 2010. 107.

⁴ Képviselőházi Napló 1935–1939. V. k. 2–22. 63–68. és 232–244.

minél nagyobb valamely vidéken a kötött birtok percentje, annál kevesebb születés történik ott” – jelentette ki egyik könyvében.⁵

Ez a koncepció, miszerint a parasztság népességgyarapodásának előmozdítása, illetve egy földreform keresztül vitele érdekében kell a hitbizományokat korlátozni vagy megszüntetni, a későbbi diskurzusban is visszaköszönt. Illyés Gyulának a Nyugat című folyóiratban 1933 őszén jelent meg egy nagy visszhangot kiváltó írása, amely a Dunántúl egyes falusi térségeiben elharapódzott születésszám-csökkentést állította a középpontba.⁶ A cikk alapján kibontakozott polémiaiban a legtöbb szerző – köztük Illyés is – a kisbirtokos parasztság megerősítésében látta a probléma legfőbb megoldását.⁷ Az ismert agrárszakember, Kerék Mihály a legtekintélyesebb konzervatív szellemi folyóiratban, a Magyar Szemlében megjelent 1935-ös írásában szintén közvetlen összefüggést látott a magyarság pusztulása, az egyke és a nagybirtok s utóbbin belül a hitbizomány léte között. S ahol látszólag kiegyensúlyozott a birtokmegosztás – tette hozzá – azokat a községek is „rendszerint nagy uradalmak veszik körül (többnyire holtkéz vagy hitbizomány alakjában), amelyek minden falu határán túli terjeszkedést évtizedek óta akadályoznak”.⁸ A hitbizományok felszámolása és a földreform megvalósítása a téma kapcsán megszólalók számára tehát szorosan összefonódott. 1934-re a közbeszédet már egyértelműen egyfajta földreformpártiság dominálta, melynek részeként még a bethleni politikához számos vonatkozásban közvetlenül kötődő Szekfű Gyula is így fogalmazott „Három nemzedék és ami utána következik” című, nevezetes munkájában: „Tudjuk, hogy a földreform kérdése nem aludt el, hanem ott parázslék a hamu alatt, melyet a neobarokk békeszeretet borított rája. A fiatalok írásaiban és beszédeiben is ott forog, mint legsürgősebb nemzetpolitikai teendő”.⁹ A parasztság földhöz juttatásának előmozdításához pedig – hangzott az érvelés – elkerülhetetlen a hitbizományok jelentős redukciója, vagy teljes felszámolása.

A kortárs hozzászóló többnyire saját nézeteiknek a kifejtésére koncentráltak, mind a hitbizományokat, mind az 1936-ban tető alá hozott reformot illetően. Utóbbi kapcsán egyébként döntően a kritikus értékelések domináltak. Ahogyan Kerék Mihály 1939-ben megjelent nagyhatású művében (A magyar földkérdés) fogalmazott: „a reformmal teljes mértékben sikerült nemcsak a hitbizományi in-

⁵ A szöveget idézi: Szabó A. Ferenc: Népesedés, telepítés a századfordulón. Beksics Gusztáv nézetei. Századok 126. (1992) 2. sz. 240.

⁶ Babus Antal: Illyés Gyula és Fülep Lajos az egyke ellen. In: Görömbei András (szerk.): Studia Litteraria. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa. Tomus XL. Debrecen 2002. 26–34.

⁷ A téma újabb irodalmához: Koloh Gábor: Demográfiai válság az Ormánságban. Korall 14. (2013) 54. sz. 104–117.

⁸ Kerék Mihály: Az egyke múltja, jelene, orvosszerei. Magyar Szemle 9. (1935) 1–4. sz. 23. k. 236.

⁹ Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1989. 423.

tézményt megmenteni, hanem sikerült vele együtt a birtokpolitika elől elvonni a hitbizomány által védett óriási területeket is.¹⁰ A történetírás a későbbiekben rendszerint megelégedett a hitbizományok megszüntetését sürgető, valamint az említett törvényre vonatkozó negatív vélemények újrafogalmazásával – mélyebb elemzés igénye nélkül.¹¹ Az árnyaltabb, birtokstatistikára épülő megközelítésre kivételt jelentett Nagy József tanulmánya.¹² A szerző a hitbizományok 20. századi történetének áttekintésére vállalkozott, ám vizsgálatát bizonyos fókig korlátozta, hogy számára az adatok inkább csak a megszűnés/megszüntetés alátámasztásának a szempontjából bírtak jelentőséggel.¹³

Természetesen egy tanulmány keretében aligha lehet a téma minden részkerészt megvizsgálni, ezért kiindulópontként annak elemzésére törekszünk, hogy a hitbizományok egyáltalán milyen helyet foglaltak el a Horthy-kori birtokmegoszláson belül, s az 1936: XI. tc. pontosan milyen jellegű változásokat eredményezett rajta.

Maga a hitbizomány a kötött birtok egyik típusát jelentette, amikor a föld az alapítás szerint meghatározott módon öröklődik a családon belül. Bár utóbb elvileg pénztőke is lehetett, a gyakorlatban földbirtokot és kisebb részben épületeket foglalt magába. Az örökös csupán haszonélvezője lehetett a hitbizománynak, s azt tilos volt eladni, elajándékozni, elzálogosítani, illetve részben vagy egészben elidegeníteni, sőt még a hitellel való megterhelhetőségét is korlátozták. Az előírások betartását pedig külön felügyeleti szerveknek kellett érvényre juttatniuk. Minden ilyen birtok valamely, területileg illetékes bírói szervhez tartozott, illetve bizonyos, rendkívüli esetekben gondnokot is ki lehetett jelölni az adott birtokegység élére. Az öröklésre az alapítólevélben meghatározott módon kerülhetett sor, s elvileg három mód volt, az elsőszülöttségi, az ízőröklési, és a koridősbségi, de mindig férfiágon, a gyakorlatban viszont az elsőszülöttségi elv dominanciája érvényesült.¹⁴ 1911-ben a hitbizományok közel 92%-a így öröklődött.¹⁵ 1848-ig

¹⁰ *Kerék Mihály*: A magyar földkérdés i. m. 257.

¹¹ Példa erre: *Gergeley Jenő*: Gömbös Gyula. Bp. 2001. 302.

¹² *Nagy József*: Hitbizományok Magyarországon a XX. században. In: Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből. Szerk. Besze Tibor – Miskei Antal. Eger 2007. 297–312.

¹³ A szerző megfogalmazásában: A kialakuló magyar polgári államszervezet nem tudott mit kezdeni az alapvetően feudális jellegű intézménnyel... A kialakuló kapitalista rendszerbe pedig feltétlenül szükség lett volna a hitbizományok felszámolására.” *Nagy J.*: Hitbizományok i. m. 300. Hasonló megközelítés jellemezte utóbb Lukács Nikolett tanulmányát is. *Lukács N.*: Hitbizományok i. m. 107–132.

¹⁴ A téma irodalmához: *Peres Zsuzsanna*: A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon. Bp. 2014. *Ballabás Dániel*: A főrendiházi reform és a magyar főnemesség földbirtokviszonyai. PhD értekezés. Eszterházy Károly Egyetem, Eger. <http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/66/>, letöltés 2020. aug. 21. 164–184. *Lukács N.*: Hitbizományok i. m. 107–109.

¹⁵ *Ballabás D.*: A főrendiházi reform i. m. 182.

persze a földeket általában véve nem lehetett eladni vagy elajándékozni, a hitbizomány viszont annyiban különleges helyzetűnek számított, hogy tilos volt elzálogosítani, és esetében nem érvényesültek az ősiség előírásai, miszerint az egyenes ági férfi leszármazottak egyenlő arányban örökölnek.

A hitbizományt az 1687. évi IX. tc. hozta létre, melyet utóbb újabb jogszabályok erősítettek meg, illetve pontosítottak. Bár a 19. század folyamán több ízben is felmerült megszüntetésének lehetősége,¹⁶ a hitbizományi rendszer végül fennmaradt, miközben az ősiség megszűnt. Átfogó szabályozása azonban nem történt meg, s az eljárási rendet elsődlegesen egy 1869. év igazságügyi miniszteri rendelet szabályozta. Mivel új hitbizomány létrehozása végső soron uralkodói engedélyhez volt kötött, a bővítés lehetősége 1918 után átmenetileg megszűnt, amit az 1919-ben kiadott 522/1919. számú miniszterelnöki rendelet, majd egy, a Nagyatádi-féle földreformhoz kapcsolódó, 1921-ben napvilágot látott újabb belügyminiszteri rendelet is megerősített.¹⁷ A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy az 1920: XXXVI. tc. lehetőséget nyújtott úgynevezett családi kishitbizományok létesítésére is,¹⁸ ennek azonban gyakorlati hatása nem volt.

A 19. század végén összesen 93 hitbizomány létezett, melyből 26-nak az alapítása az 1848 előtti nagyjából kétszáz évre nyúlt vissza, míg 65-nek a létrehozására a 19. század második felében került sor. Tehát azon túl, hogy itt – legalábbis a hazai jogalkotásban – egy nem feudális eredetű intézményről van szó, a gyakorlati alkalmazása éppen a magyarországi polgárosodás korszakában vált elterjedtté. A jelenség háttérében elsődlegesen a föld szabad tulajdonná válását lehet felfedezni. Mindenekelőtt könnyebbé vált az alapítás, hiszen korábban az örökölt földeket csak kivételes esetben lehetett ilyen jellegűvé átalakítani. Jóllehet a hitbizományok létrehozásának korábban is a legfőbb motivációját a birtokosztódás és ezzel végső soron az elszegényedés megakadályozása jelentette, ám az ősiség megszűnése után szélesebbre tárult annak a lehetősége, hogy a tulajdonos rossz gazdálkodása, vagy pazarló életmódja következtében nagyarányú vagyonvesztés következzen be. Ennek megakadályozására pedig a kötött öröklés bevezetése tűnt a legkézenfekvőbb megoldásnak.

A hitbizományok szaporodása már a kortársaknak is feltűnt, méghozzá egyértelműen negatív kontextusban, miszerint a kötött birtokok akadályozzák a földhöz jutást, a birtokosok számának a bővülését. Kormányzati szinten már 1888-ban felmerült a korlátozás lehetősége, ami az 1890-es évek közepétől tényleges gyakorlattá vált, s szigorítani igyekeztek a további alapításokat. Nem is sikertelenül, hiszen 1911-ben ugyanannyi hitbizomány volt, mint 1894-ben (91) és a történeti magyar állam megszűnésekor, 1918-ban is csupán eggyel több ilyen

¹⁶ Nagy J.: Hitbizományok i. m. 299–300.

¹⁷ Kállay István: A családi hitbizományok Magyarországon. Levéltári Közlemények 50. (1979) 1. sz. 86.

¹⁸ Lukács N.: Hitbizományok i. m. 114.; Nagy J.: Hitbizományok i. m. 305–306.

uradalom létezett. (A helyzetet bonyolítja, hogy ennél lényegesen kevesebb birtokossal kell számolni, mivel a jogszabályok nem minden esetben zárták ki a többes birtoklás lehetőségét. A korlátozó állami politika mögött egyébként az a döntően liberális háttérű megfontolás is szerepet játszott, hogy a hitbizományok létrehozása sohasem valamiféle közcélokat, hanem egyéni, illetve családi érdekeket – vagyonmegőrzés – szolgált.) Utóbbihoz kapcsolódva az is leszögezhető, hogy az intézményt ugyan még a 18. században köznemesek számára is megnyitották, de az arisztokrácia egyoldalú túlsúlya végig megmaradt. Kenéz Béla számításai szerint az első világháború idején fennálló 92 hitbizományból csupán 11 nem tekinthető főnemeseinek, ami az érintett területeknek 2,7%-át foglalta magába.

Hitbizományi és korlátolt forgalmú területek nagysága, 1893–1941¹⁹

Év	Hitbizományok	Korlátolt forgalmú birtokok
1893	2 329 000	16 381 000
1913	2 290 000	15 590 000 (?)
1920	1 105 000	3 940 000 (?)
1925	984 058	3 693 776
1935	821 747	4 360 622
1941	811 588	4 237 419 (?) ²⁰

Nagy kérdés persze, hogy mekkora nagyságú területekről volt szó, melyet a kötött birtokok egészébe elhelyezve célszerű megvizsgálni. A tárgyalt korszakban több ízben történtek üzemstatistikai és tulajdonosi felmérések, így kézenfekvőnek tűnik, hozzájuk fordulni, bár a helyzet nem ennyire egyszerű. Az első átfogó adatgyűjtésre 1893–95 között került sor,²¹ amelyet az 1911. évi gazdacímár követett. Utóbbi azonban több szempontból is hiányos,²² ezért felhasználásától eltekintettünk. Annál is inkább mivel 1913-ban újabb adatgyűjtésre került sor, bár az a 100 holdnál nagyobb birtokokra terjedt ki, ami azonban a hitbizomá-

¹⁹ A táblázat elkészítésénél használt források: *Kenéz Béla*: Nép és föld. A gazdasági élet statisztikája. Bp. 1917. 286. Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímár). Összeállította és kiadta a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1925. 12., 51–53.; Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1936. I. k. 36–96.; A Magyar Királyi Kormány 1941. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, 1941. III. Közgazdasági élet. A. Östermelés. Bp. 1943. 82.; Más felosztásban és tagolásban közölt adatokat: *Czettler Jenő*: A hitbizományokról. Magyar Statisztikai Szemle 13. (1935) 321.

²⁰ Az 1913. és az 1920. évi valószínűsíthetően nem teljes, az 1941. évi adat pedig a trianoni országreszre érvényes.

²¹ Elsődlegesen ennek adataiból építkezett utóbb Kenéz Béla fentebb hivatkozott munkája.

²² Számos terület hitbizományi jellege nincsen megjelölve.

nyoknál – lévén mindegyik nagyobb területű – nem probléma, a korlátolt forgalmúak egészére nézve azonban valószínűsíthetően csak korlátozottan érvényes. Ellenben az 1925-ben megjelentetett gazdacímtár közölte az általa valósnak tartott adatokat 1913., 1920. és 1925. évekre vonatkozóan. Ezt követően 1935-ben történt újabb felmérés, amelynek eredményei két évvel később váltak nyilvánosan hozzáférhetővé. Végül a statisztikai évkönyv éves szinten rendszeresen publikált adatokat, ám alaposabb részletezés nélkül. Így némi bizonytalansági tényező figyelembe vételével mégiscsak lehetőség nyílik a viszonyok áttekintésére.

A fenti táblázat mindenekelőtt megerősíti azt a korábban már jelzett állítást, miszerint a hitbizományok méretei 1893-ban érték el a csúcst, a későbbiekben a növekedés megállt, sőt mérsékelt csökkenés következett be. Trianon – legalábbis abszolút adatokban – jelentős visszaesést hozott, a Horthy-korszakban pedig állandó kisebbedés érvényesült, melynek legnagyobb mértéke az 1920-as évekre esett. A csökkenést a kortárs szakemberek elsősorban három tényezővel magyarázták. Károlyi Mihálytól hosszas, nagy visszhangot kiváltó bírósági procedura keretében vették el a Károlyi György-féle debrő-parádi uradalmat, s szüntették meg egyben annak hitbizományi jellegét.²³ Mellesleg ebben az esetben azért volt szükség ilyen különleges procedúrára, mert eredendően nem volt jogalap a birtok elvételére. Az 1920-ban tető alá hozott és Nagyatádi Szabó István nevével fémjelzett földreform keretében ugyancsak lehetőség nyílt arra, hogy egyes területeket igénybe vegyenek a földosztás céljaira, annál is inkább, mivel a törvényi szabályozás nem nyújtott mentességet a hitbizományoknak. Végül a költségvetés stabilizációja érdekében Hegedüs Lóránt pénzügyminiszter nagyszabású stabilizációs programmal állt elő, amelynek részeként 1921-ben egy egyszeri, nagy vagyonadó kivetésére is sor került, amely a mezőgazdaság esetében a vagyontárgy értékének 15–20%-ára rúgott. Bár a stabilizációs programban eleve benne volt, utóbb kötelezővé is vált, hogy az érintettek fenti adójukat földben róják le.²⁴ Ily módon a Károlyi-uradalom esetben 37 000 holdról volt szó,²⁵ a Nagyatádi-reform 43 300 holdat, a vagyonváltság pedig – utóbb a földreformhoz csapva – 100 800 holdat érintett.²⁶

A három kategória együtt 181 152 holdat tett ki. 1920 és 1935 között kevesebb lett a hitbizományok területe, mégpedig 283 253 holddal, tehát 102 102 holdnyi birtok egyéb módon került ki a kötöttségek alól. Utóbbi két fő módon történhetett: örökös híján megszűnt a birtok, vagy annak egy részét a maga a haszonél-

²³ *Schönwald Pál*: A Károlyi-per. Bp. 1985.

²⁴ A gyakorlatban azonban a hitbizományok területe nem csökkent a jelzett adókulcsnak megfelelő arányban.

²⁵ Magyarország földbirtokosai és földbérlei, 1925. 53. A köztudatban ennél nagyobb számok is ismertek. *Murányi Gábor*: A Károlyi-vagyon elkönfiskálása: birtokra kaptak. *Heti Világgazdaság* 2012. 34. sz. 48–49.

²⁶ *Czettler J.*: A hitbizományokról i. m. 521.

vező tette szabaddá. Effélére egyébként már 1918 előtt is volt példa, s a gyakorlat a két világháború között is tovább élt, sőt mértéke is egyértelműen nőtt. Az eljárási rend ebben az esetben úgy zajlott le, hogy első lépésben a hitbizomány haszonélvezője kezdeményezte bizonyos, pontosan megjelölt birtoktestek szabad tulajdonúvá nyilvánítását, a kérelem ezután az illetékes bírósághoz került, majd a végső döntés az államfő kezében volt, akinek ezt a jogát 1931-ben, a 10 130/1931. számú igazságügyi miniszteri rendelet is megerősítette, illetve pontosította.²⁷

Több olyan elemzés is készült, amely egy-egy konkrét hitbizomány helyzetére fókuszál, így részlegesen bár, de lehetőség nyílik a konkrét körülmények vizsgálatára.²⁸ A gr. Dessewffy Kálmán által 1867-ben alapított két hitbizomány utóbb egy kézbe került, ami immár tekintélyes nagyságot, 25 567 holdat jelentett. A birtokot azonban jelentős terhek sújtották, így az örökösödési illeték kifizetése, kegyúri kötelezettségek, a haszonélvezetben nem részesülő utódok bizonyos fokú eltartása, valamint a rossz gazdálkodás következményei. Rövid távú megoldást a hitelfelvétel jelentett, amelynek komoly eladósodás lett a következménye, anélkül azonban, hogy a jövedelmezőség érdemben javult volna.²⁹ Így felmerült a földek egy részének szabaddá tétele és eladása, ami azonban már a procedúra első lépcsőfokánál, a hitbizományi bíróság engedélyének a megszerzésénél elakadt. A terület ennek ellenére valamelyest csökkent, elsősorban közcélú kisajátítások – vasútépítés, folyószabályozás – eredményeképpen. Az 1918/19-es forradalmi időszak azután újabb pusztulást hozott, amit fokozott az akkori haszonélvezőnek, gr. Dessewffy Aladárnak a gazdasággal szembeni teljes nemtörődömsége. Dessewffy Aladár ráadásul, mivel nem akarta teljesíteni a birtokban maradás jogszabályi előírásait,³⁰ előbb lemondott a haszonélvezetről, majd visszavonta azt, ami újabb pereskedésekhez vezetett. A teljesen kilátástalanná váló helyzetből csak a feloldás maradt kiútként, amit az államfő 1929-ben meg is tett. 11 475 holdtól lehetett volna így eladás révén megszabadulni, azzal a feltétellel, hogy a procedúra részeként a hitbizományt a kegyúri terhektől is mentesíteni kell. A világgazdasági válság azonban lehetetlenné tette a szanalási terv gyors kivitelezését, ráadásul a gazdálkodás is teljesen deficitessé vált. Végül újabb birtoktesteket kellett szabaddá tenni és eladásukat realizálni az 1930-as évek második felében.³¹ Végeredményben a hitbizomány 1939-ben 5702 holdat tett ki, tehát az eredetinek nagyjából 22%-ára zsugorodott.

²⁷ Magyarország Rendeletek Tára, 1931. Bp. 1932. 202–203.

²⁸ A Haynau-hitbizomány esetében csak a birtokcsökkenés ténye lett megerősítve, annak okaira nem tért ki a szerző: *Ballabás Dániel*: Haynau magyarországi hitbizománya. Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. 37. k. Eger 2010. 118–121.

²⁹ *Gottfried Barna*: Egy hitbizomány széthullásának anatómiája: A Dessewffy-hitbizomány. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv. 10. sz. Szerk. Nagy Ferenc, Nyíregyháza 1994. 87.

³⁰ Dessewffy Aladárnak Magyarországon kellett volna élni, ő azonban nem kívánt Svájcból hazaköltözni.

³¹ *Gottfried B.*: Egy hitbizomány i. m. 91.

Hasonlóan negatív történet zajlott le az Andrássyak tiszadobi hitbizományánál is. Itt ifjabb gr. Andrássy Gyula az 1920-as években jelentős összegekkel terhelte meg a birtokot, majd elindított egy feloldási eljárást, vélhetően azért, hogy a földeket mostohagyermekai, pontosabban elhunyt fivérének a lányai kapják meg. A kísérlet értelemszerűen kiváltotta a hitbizományi örökös, gr. Andrássy Sándor ellenállását, a konfliktus perhez vezetett, s a bíróság végül döntően Sándornak adott igazat, de a többiek felé kártérítési kötelezettséget írt elő a számára.³² Ez a procedura, valamint a már említett gazdasági válság a hitelekkel megterhelt uradalmat csődbe juttatta, ami végül zárgondnok kinevezéséhez vezetett, amelyből a hagyományos gazdálkodás révén nem látszott kiút. Annál kevésbé, mivel utóbb olyan bírósági döntés született, hogy a lányok a nekik járó részt földben kapják meg. A végeredmény az lett, hogy részben az előbb említett ok, részben a hitelcsökkentés érdekében itt is felszabadításokra került sor.³³ A birtok területe így 1925 és 1939 között, 6716-ról 3367 holdra csökkent.

Esterházy Tamás gróf kirívóan nagy hitbizománnyal rendelkezett (33 151 hold) ám ez sem mentette meg. Részben rossz befektetései, részben pazarló életformájának köszönhetően teljesen eladósodott, így végül rákényszerült közel 4000 holdnyi birtokrészt felszabadítására, melynek foganatosítása azonban itt is évekig elhúzódott.³⁴

Birtokcsökkenés egyébként rossz gazdálkodás nélkül is előfordult. Széchenyi Aladár például a terhektől való megszabadulásként alkalmazta: így fizette meg az örökségi illetéket, váltotta meg a kegyúri terheket, vagy az utóda a gazdaság modernizációjához szerzett pénzt.³⁵ A herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány a kifejezettel jól gazdálkodók közé tartozott, amelynek éves jövedelme kedvező körülmények között 200 000 pengő körül mozgott.³⁶ A tőkehiány azonban időnként számukra is gondot jelentett. Esetükben szintén kimutatható bizonyos területcsökkenés, az 1870-ben még 29 475 holdnyi birtok, 1935-re 18 249 holdra esett vissza, amelynek hátterében azonban döntően a földbirtokpolitikai környezet módosulása húzódott meg: a trianoni határváltozások, valamint a már említett vagyonváltság és a földreform. Utóbbihoz kapcsolva kisebb földterület vitézi birtokok létesítésére lett átengedve, majd az 1930-as évek elején parcellázásokra

³² *Püski Levente*: Az Andrássy-család tiszadobi hitbizományának kálváriája. In: A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen 2013. 299–301.

³³ Uo. 304–310.

³⁴ Nemzeti Újság, 1934. aug. 14. 6.

³⁵ *Lukács Nikolett*: A monoki Andrássy-hitbizomány bemutatása. Debreceni Jogi Műhely 6 (2009) 2. www.debrecenijogimuhely.hu, letöltés 2020. jan. 15.

³⁶ *Kaposi Z.*: A herceg Batthyány-Strattmann i. m. 199. A hitbizományon belül elhelyezkedő nagykanizsai uradalomról külön elemzés is készült. *Uő.*: A nagykanizsai uradalom változásai 1914–1945. Közép-Európai Közlemények 12/45. (2019) 2. sz. 51–72.

is sor került.³⁷ Ez a hitbizomány azért is érdekes, mert az elveszett horvátországi földekért kapott kárpótlást Batthyány-Strattmann László herceg nem földbe fektette be, hanem értékpapírokba, amely utóbb pereskedéshez vezetett az oldalági örökösökkel.³⁸ A gazdasági válság alatt aztán az értékpapírok elértéktelenedtek, ami újabb érvet szolgáltatott a hagyományos felfogás híveinek, akik a föld értékállóságra építettek. Az első világháború és az azt követő infláció, illetve a gazdaság egyéb szféráiban tapasztalható átrendeződés – vállalkozások sora ment tönkre – azt mutatta, hogy a földbirtok ugyan nem rendelkezik különösebben nagy jövedelemtermelő képességgel, de őrzi az értékét. Ez a megállapítás azonban nem érvényes a hitbizományok részét képező kastélyokra. Utóbbiakat ugyanis a szakértők többnyire magasra becsülték, miközben ténylegesen meglehetősen alacsony paci értékkel, illetve hasznosíthatósággal bírtak. Jó példa erre Tiszadob, ahol az idősebb Andrassy Gyula által építtetett kastély üresen és kihasználatlanul állt, eladni nem lehetett, az állagmegőrzés kötelezettsége ellenben a haszonélvezőt terhelte.³⁹

Összességében véve az érintett arisztokratáknak hitbizományuk átvételét követően számos pénzügyi teherrel kellett szembesülniük – örökösödési illeték, apanázs a rokonoknak, fejlesztési tökehiány –, amit esetenként tetézett a költelező életforma, vagy a gyakori peres eljárások. Az oldalági örökösök ugyanis a hitelfelvételnél, a felszabadítási procedúránál, vagy az öröklési rend kapcsán bármikor konfliktust kavarthattak, növelve ezzel is a pénzügyi terheket. Utóbbi különleges eseteként, amikor a már említett Andrassy Sándor megkapta a tiszadobi hitbizományt, előbb magától értetődőnek tűnt, hogy azt idősebbik fia, Imre kapja meg idővel. A kisebbik testvér, Mihály azonban megtámadta ezt, mondván, bátyja egyébként is örököl egy hitbizományt, így a frissen szerzett tiszadobi már őt illeti.⁴⁰ A történeti feldolgozások alapján, amelyet a Budapesti Közlönyben megjelent hivatalos bejelentések is megerősítenek,⁴¹ a két világháború között az érintett főnemesek körében elterjedt gyakorlatnak számított a földek egy részének – eladás céljából történő – szabadddá nyilvánítása, s a korábban emlegetett kevéssel több, mint 100 000 hold túlnyomó részénél is így szűnhetett meg a kötöttség. Ugyanakkor a folyamat behatárolt keretek között zajlott, s csupán kivételes esetekben fordult elő, hogy a hitbizományok területe ily módon drasztikusan redukálódott volna. A távolabbi jövőt illetően azonban joggal valószínű-

³⁷ *Kaposi Zoltán*: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány i. m. 197–201.

³⁸ Uo.

³⁹ *Püski L.*: Az Andrassy-család i. m. 304. Hasonló nehézségekkel kellett szembesülnie Monokon Széchenyi Aladárnak. *Lukács N.*: A monoki Andrassy-hitbizomány i. m.

⁴⁰ Andrassy Mihály az alapító levél egyik pontjába kapaszkodott bele, melynek alapján az élvezet elsőbbséget, aki „az elsőszülöttségi rend szerint való örököshöz a legközelebb áll és még hitbizományt nem bír”. *Püski Levente*: Az Andrassy-család i. m. 307.

⁴¹ Budapesti Közlöny, 1920. febr. 7. 4., 1921. jan. 13. 5., 1924. okt. 10. 4., 1929. máj. 29. 12.

síthető, hogy a jelenség idővel a rendszer alapjait kérdőjelezte volna meg. Egyelőre azonban a hátrányok mellett bizonyos előnyök is látszottak, a földek kötött jellege ugyanis egyértelműen fékezte a birtokvesztés folyamatát. Az egyik tekintélyes politikai napilap, a Pesti Napló munkatársa 1931 végén egyenesen úgy látta, hogy számos mágnás főleg a hitbizományuknak köszönheti, hogy egyáltalán talpon tud maradni a válság közepette.⁴²

Ugyanakkor a folyamat nem csupán önmagában érdekes. Amíg ugyanis a dualista éra második felében a korlátolt forgalmú földek egészének és a hitbizományoknak a területe egyaránt kis mértékben ugyan, de csökkent, addig a Horthy-korszakban a két birtoktípus már eltérő trendet követett. A kötött birtokok nagysága előbb csökkenést, majd egyértelmű növekedést mutatott. 1925-höz képest 1941-re az arányuk felment 114,7%-ra. A jelenség mögött egyébként nem annyira az új birtokfajta megjelenése (vitézi telek),⁴³ hanem döntően az önkormányzati és állami tulajdonban lévő földek növekedése állhatott.

Az abszolút számoknál azonban a viszonyított értékek jóval többet árulnak el a birtokmegoszlás helyzetéről, annak változásairól.

*Hitbizományok és korlátolt forgalmú birtokok részesedése
Magyarországon, 1893–1941⁴⁴*

Év	Hitbizományok részesedése az országterületből	Hitbizományok részesedése a kötött földekből	Kötött birtokok részesedése az országterületből
1893	4,8%	14,21%	33,5%
1913	4,7%	14,68% (?)	31,8% (?)
1920	6,8%	28,0% (?)	24,4% (?)
1925	6,09%	26,64%	22,87%
1935	5,1%	18,84%	27,11%
1941	5,04%	19,15% (?)	26,35% (?)

A táblázat mindenekelőtt megerősíti, azt a korábbi állítást, miszerint az 1890-es években megállt a hitbizományok gyarapodása. Megfigyelhető továbbá, hogy a korlátolt forgalmú földek aránya a történeti államon belül jelentősnek mondható – 31–33%-ot tett ki –, a hitbizományok ellenben távolról sem töltöttek be olyan jelentős szerepet, mint azt előzetesen várni lehetett volna. Sőt, súlyuk a

⁴² Pesti Napló, 1931. 12. 25. 39.

⁴³ A vitézi telkek az 1935-ös Gazdacímár szerint mintegy 33 000 holdat tett ki, ám Csicsery-Rónay István kormánypárti képviselő ennél nagyobb adatokról nyilatkozott. *Kerepeszki Róbert*: A Vitézi Rend 1920–1945. Máriabesnyő 2013. 30.

⁴⁴ Az arányok az első táblázat adatai alapján lettek kiszámítva.

kötött birtokokon belül is erősen korlátozottnak mondható. Hozzájuk képest egyértelműen nagyobb részesedéssel bírtak a közbirtokossági, a különféle önkormányzati, sőt kis mértékben még a kincstári földek is, s arányuk nagyjából az egyházakéval azonos szinten helyezkedett el. Trianon ellenben jelentős módosulást hozott, míg ugyanis a korlátozott forgalmúaknál egészében véve erőtejesen csökkenés, addig a hitbizományoknál bizonyos fokú növekedés következett be. A későbbiekben azután a kötött birtokok aránya előbb csökkenő, majd határozottan emelkedő tendenciát mutatott, ami azonban a korszak végére megállt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy még a legmagasabb értéket produkáló 1935-ös évben is egyértelműen alatta maradt a századelőn megszokottnak. A hitbizományok esetében viszont egy tartós tendenciának mondható, mérsékelt apadás következett be. Tulajdonképpen az 1920. évi 6,8%-ról sem lehet állítani, hogy olyan mértékű lett volna, ami fő akadályát képezhette a szabad birtokforgalomnak, ez azonban 1941-re 5%-ra esett vissza, tehát közel hasonló arányra, mint ami a századelőn volt tapasztalható. A falvakat fojtogató hitbizományokról szóló állítások tehát erős túlzásoknak tekinthetők, illetve inkább csak egyes behatárolt térségekben érvényesültek. A teljesség kedvéért ugyanis hozzá kell tenni, hogy az országos átlag mögött egyértelmű regionális különbségek húzódtak meg. Ahogyan a nagybirtoknak, úgy a hitbizományoknak is elsősorban a Dunántúl bizonyos térségei tekinthetők a fő bázisuknak. Ami az egyéb vizsgálati szempontokat illeti, a művelési ágak megoszlása terén is inkább a hasonlóság érvényesült. 1925-ben a hitbizományok területének 40,8%-a, a nagybirtok egészének pedig 43,8%-a volt szántó. 1935-re úgy módosult a helyzet, hogy a szántó aránya a hitbizománynál 37,86%-ra csökkent, a nagybirtoknál pedig kevéssel 40% fölé volt. Ellenben a hasznosítás terén a bérleti – elsősorban nagybérleti – rendszer inkább a hitbizományoknál vált nagyobb arányban elterjedté. Az utóbbi tényezőnek azonban, bár a kortársak tették szavá, a földreform szempontjából nézve nincsen érdemi jelentősége, tekintve, hogy a gazdasági racionalitás a tulajdonost mindig a nagybérlet alkalmazására ösztönözte, amit a gyakorlat is megerősített. Mellesleg hasonló érvényes a hitbizományoknak az országon belüli egyenlőtlen megoszlásra vonatkozóan is, tekintve, hogy a föld iránti igény inkább az Alföldön, tehát nem az általuk dominált térségekben volt a legerősebb.⁴⁵

A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy hitbizományoknak a támadások kereszttüzebe kerülése nem magyarázható pusztán a földreform szempontjával. A parasztság földhöz jutását akadályozó volta mellett ugyanis más szempontok is megjelentek a korabeli közéleti diskurzusban, melyek tovább erősítették a vele szembeni ellenérzéseket. Közülük első helyen a modernitás igényét kell kiemelni, amely egyebek mellett a tulajdon szabad voltában öltött testet. Természetesen

⁴⁵ Nem logikus érvelés Sopron, Moson és még néhány vármegye relatíve magas adataiból arra a következtetésre jutni, hogy ez a birtokmegoszlás „parasztk tömegét zárta el a földszerzés lehetőségétől”. Nagy J.: Hitbizományok i. m. 300–301.

ez a szabadság bizonyos körülmények között korlátozható, de csakis valamilyen közérdekre hivatkozva. S a kötött földbirtoknak ugyan a korszakban számos formája létezett, de a hitbizomány volt az, ahol ezt a közérdeket a legkevésbé lehetett megtalálni. Nem véletlen, hogy amikor 1936 tavaszán a képviselőházban lezajlott a rendszer átalakítását célzó törvényjavaslat vitája, akkor számos hozzájáruló hozta elő, hogy a hitbizományok létesítése mögött nemzeti helyett legfeljebb családi és udvari érdekek mutathatóak ki.⁴⁶ Tovább erősítette a negatív közhangulatot, hogy bár a hitbizományok területe igen szélsőséges ingadozást takart – 494-től 221 451 holdig terjedően –, de túlnyomó részük 10 000 holdon felüli latifundiumokat jelentett. Ráadásul az 1930-as években számos hitbizományi uradalom került olyan katasztrófális pénzügyi helyzetbe, amikor – különösen Esterházy Tamás gazdálkodása vált a korabeli lapok kedvelt témájává – a bukástól csak a kötött jelleg mentette meg a haszonélvezőket.

Az 1936-ban tető alá hozott 1936: XI. tc. eleve nem felszámolni, hanem módosítani, illetve korlátozni kívánta a szisztéma kereteit. Kimondatlanul is abból kiindulva, hogy elsősorban a szántóföld az, melyet szabaddá kell tenni, számos vagyontárgyat meghagyott hitbizományi kötöttségben: készpénz, halgazdaságok, bányatelkek, lakóházak, belterületi épületek, földadó alá nem eső területek, nádasok és a legnagyobb részt kitevő erdők.⁴⁷ Így a reform a tényleges művelés alatt álló területekre – döntően szántóföldekre – korlátozódott, méghozzá oly módon, hogy csak azok a földek essenek a felszabadítás hatálya alá, melyek éves kataszteri tiszta jövedelme meghaladja a 300 000 koronát, ami nagyjából 3000–3500 holdnak feleltethető meg. (Ezt a birtokhatárt a téma kapcsán megszólaló szakemberek egyike sem vitatta érdemben.) Azzal a nem csekély kiegészítéssel, hogy az ennél nagyobb hitbizományok esetében legalább annak egyharmadát kötöttség alatt kell tartani. További enyhítést jelentett, hogy az említett kritériumot az egyes uradalmaknál külön-külön kellett számításba venni, függetlenül attól, hogy valakinek a kezén esetleg több hitbizomány összpontosult. Ily mód egy kissé bonyolult rendszer jött létre, melynek során a következő birtoktípusok léteztek.

1. Egyértelműen mentesültek a törvény hatálya alól azok a hitbizományok, ahol a jövedelem nem érte el az említett alsó határt, plusz azok, melyeknél egy egyéb földek beszámítása nélkül⁴⁸ sem volt meg a 300 000 ezer korona plafon.
2. A hitbizományok egy részénél – főleg a közepes nagyságúaknál – egyszerűen alkalmazni kellett a jövedelemhatárt és így a földeknek kevesebb, mint egyharmada felszabadul.

⁴⁶ A képviselőházi vitában elhangzott érvekre nézve pro és kontra lásd: Lukács N.: Hitbizományok i. m. 118–119.

⁴⁷ 1936: XI. tc. 2. §

⁴⁸ Csak a hitbizományon belüli művelt földeket figyelembe véve.

3. A legnagyobb latifundiumok esetében viszont a már említett kitétel miatt lényegében véve a művelt terület egyharmad része válhat szabaddá, itt tehát semmiképp nem érvényesült a már említett 3000 holdas birtokmaximum.⁴⁹

A fentiek figyelembe vételével Móricz Miklós számításokat végzett – a kortársak később az ő adatait vették át – a törvény hatásairól. A neves statisztikus 823 324 holdnyi területet alapul véve, arra eredményre jutott, hogy a korábban jelzett 2. pont alapján 33 488, míg a 3. pont szerint 233 000 hold szabadulhat fel. Ezek összesen nagyjából 233 000 holdat tesznek ki, így kötöttség alatt maradna 590 000 hold, tehát az eredetinek nagy része, pontosabban 71,68%-a.⁵⁰ A kérdés azonban még mindig nem zárható le. Ugyanis, bár a reform által érintett területeket záros határidőn belül ki kellett jelölni, de a törvény szerint azok egyelőre a haszonélvező kezén maradnak és csak annak halálakor vagy a haszonélvezeti jog megszűnésekor szabadulnak fel, pontosabban osztódnak szét a várományosok között. A korlátokat, valamint a várományosok életkorát és várható élettartamát is figyelembe véve, Móricz további vizsgálatokat folytatott. Számításai szerint a 233 000 holdnak kevesebb, mint a fele (150 000 hold) szabadulna fel a törvény életbe lépésétől számított 40 éven belül.⁵¹

A változást sürgető csoportok a törvénnyel kapcsolatban meglehetősen kritikus álláspontot foglaltak el, nem véletlenül. Kerék Mihály utóbb sokat idézett véleménye szerint birtokpolitikai szempontból a hitbizományok részleges vagy teljes eltörlésére lett volna szükség, hozzátéve: „Erről azonban szó sincs, sőt ez az intézmény megerősödve került ki ebből a reformból.”⁵² Pusztán a tényekre koncentrálna a törvénynél végeredményben mind a felszabadítandó területek nagyságát, mind a felszabadítás megvalósítását illetően egyértelműen a szűkmarkúság dominált. Más megfogalmazásban az új szabályozás – ellentmondva a nyíltan megfogalmazott intencióknak⁵³ – csupán kis mértékben és a távoli jövő felé kitolva tágította a birtokforgalom szabadságát. Igaz ugyanakkor, ha eredményéből, illetve a földmegoszláson belül elfoglalt pozícióból indulunk ki, akkor a hitbizományként megmaradó területek országos méreteiben messze nem alkotnak fajsúlyos kategóriát. Móricz adatai alapján a már említett 590 000 hold az ország területének 3,67%-át, a kötött földeknek pedig 13,5%-át foglalta magába, s

⁴⁹ 1936: XI. tc. 2 és 5. §

⁵⁰ Móricz Miklós egyfajta tudományos hírszolgálatként működő könyvatos napilapban tette közzé a témába vágó kutatási eredményeit. Statisztikai Tudósító 1936. jan. 19. 2–6.

⁵¹ Statisztikai Tudósító, 1936. 01. 28. 2–3.

⁵² Kerék M.: A magyar földkérs i. m. 256.

⁵³ Az 1. § úgy fogalmazott: „Jelen törvény célja, hogy a családi hitbizományt olyan intézménnyé alakítsa át, amely a földbirtok helyes eloszlásához, a népesedés előmozdításához... összhangban van.”

annak számottevő részét olyan területek alkották, amelyeket nem lehetett volna földosztás céljaira igénybe venni. Megjegyzendő továbbá, hogy a kötött földek felszabadítása még nem jelentette automatikusan a kisbirtokrendszer megerősödését, illetve önmagában semmi nem garantálta, hogy a piacra kerülő földek a nincstelen földmunkások és parasztok kezébe kerülnének.

A fentiekhez továbbá azt is hozzá kell tenni, hogy a hitbizományok helyzetének átalakításakor elsikkadt az állami földreform előmozdításának kérdése, amit utóbb a telepítési törvényben próbáltak valamelyest pótolni. Utóbbi ugyanis kimondta, hogy telepítésre a felszabaduló területnek egyharmada, tehát nagyjából 78 000 hold igénybe vehető, nem várva meg a hasznélvező elhunytát.⁵⁴ Számos korabeli politikus és szakember mutatott rá arra, hogy a törvény lehetőséget kínált hitbizományi kisbirtokok létesítésére (81. §).⁵⁵ Az már kevesebb figyelmet kapott, hogy a 66. § némi korlátozással, de bárki számára – tehát arisztokratáknak is – megengedte újabb hitbizományok létesítését. Ennek méreteire nézve pedig a 71. § volt az irányadó, amely a lekötni kívánt vagyon értékének alsó határát 200 000 pengőben szabta meg. A törvény tehát nem tiltotta a későbbi alapításokat és a Statisztikai Évkönyv adatai szerint néhány esetben ténylegesen sor került újabbak létrehozására,⁵⁶ bár a forrás szűkszávsága miatt nem lehet minden esetben megállapítani, hogy pontosan milyen nagyságúakat érintett. Ezek a példák azonban nem változtattak azon, hogy 1941-ig a hitbizományok területe nem hogy nőtt volna, hanem mérsékelten csökkent,⁵⁷ a Kerék által használt „megerősödés” kifejezés tehát publicisztikai túlzásnak tűnik.

Végeredményben nem meglepő, hogy a hitbizományi reform a korlátozottsága miatt, s hozzáadva az igen lassú szánt végrehajtást, a kortárs publicisztikában erőteljes bírálatokat és ellenérzéseket váltott ki. A hitbizományok azonban a birtokmegosztás terén nem játszottak olyan jelentős szerepet, mint ahogyan az a vele szembeni kritikus véleményekből következett volna. Ellenben a hitbizományi reform parlamenti vitájában a fennmaradása mellett érvelők sem tudtak a modernizációs igényekkel szemben olyan – valamiféle közérdekre alapozott – érvekkel előállni, amelyek a rendszer fennmaradását meggyőzően támogathatták volna.

⁵⁴ 1936: XXVII. tc. 27. §.

⁵⁵ Nagy J.: Hitbizományok i. m. 310–311.

⁵⁶ A Magyar Királyi Kormány 1938. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1940. 131. A Magyar Királyi Kormány 1939. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1941. 55.

⁵⁷ Az viszont további vizsgálatokat igényel, hogy a győri program részbeni fedezeteként 1938-ban kivetett vagyonadó végrehajtásaként a hitbizományi birtokosok milyen mértékben teljesítették kötelezettségüket földleadással.